

זיקתו של ד"ר פנחס חורגין לעתונות ולפובליציסטיקה העברית באמריקה

מאת חיים ליה

א.

מראשית הופעתו בספרות — או יותר נכון: בעתונות העברית — נמשך ד"ר פנחס חורגין אחרי הפובליציסטיקה. חושו הציבורי הער וזיקתו הלאומית החיה ביקשו לעצמם ביטוי הולם. הוא הרגיש צורך להגיד את דברו על בעיות השעה, על השאלות שניסרו בחלל העולם היהודי ושנגעו לקיומו ולעתידו של עמנו. ד"ר חורגין השתתף בעבודת הציבור ובתנועה הלאומית הלכה למעשה ולקח חלק באסיפות, בכינוסים ובוועידות של הסתדרויות שפעלו למען בנינה של ארץ ישראל — שעמדה תמיד במרכז חייו — התרבות והחינוך העברי. עבודתו החינוכית לא היתה מצומצמת בתוך כתלי בית-הספר, או בית המדרש, ששימש בו כמנהל. הוא ראה את החינוך כגורם ראשון במעלה בהבטחת קיומנו הלאומי ולכן שיתף את עצמו בכל מעשה שהיה בו כדי להרחיב את רשת החינוך העברי, לשפר את צרכי ההוראה העברית ולהגדיל את השפעתו של המורה העברי, שחייב גם לשאת בעול הציבור ולשמש לו מופת במידותיו ובסגולותיו.

ד"ר חורגין לא פרש מזרמי החיים גם כשכרוך היה אחרי המחקר וקבע עתים לתורה ולמדע. הוא לא הסתגר בדלת אמות של בית-המדרש, וקיים כל ימי חייו: גם מזה וגם מזה אל תנח את ירך. וכשם שהיה איש המיזוג והתיאום במחשבתו הדתית-הלאומית, כך איחד וצירף בנפשו את מידות החוקר וסגולות איש הציבור והעתונאי בעבודתו המשקיף על פני החיים, בוחן חזיונות חברה ושוקל שיטות ומעשים בעבודתו המדינית-הלאומית בארץ ובתפוצות.

מיזוג זה של לוחם ובונה, של איש המעשה ויושב האוהל, של החוקר והעסקן, של העתונאי והמנהיג — מתגלה בשלל התפקידים שנטל עליו מאז עמד על דעתו ובריבוי-הגוונים של מעשיו. ד"ר חורגין לא קָחם תחומים בין עבודות-חייו המאליפות, כי כולן היו מכוונות לתכלית אחת — ביצור קיומנו הלאומי-הדתית. האמצעים שראה אותם כנאותים ביותר המוליכים אל התכלית הרצוייה הם: החינוך

פרק מספר: המחשבה והפובליציסטיקה העברית באמריקה. ראה: „לראשיתה של הפובליציסטיקה העברית החדשה באמריקה,“ הגות עברית באמריקה, כרך שלישי, הוצאת ברית עברית עולמית ע"י הוצאה „יבנה“ תל-אביב, חש"ל"ר, עמ' 237-251; „נסיון שנכשל ונסיון שהצליח“ (ייסוד הקהילה ורעיון הקונגרס היהודי באספקלריה של העתונות העברית באמריקה). קובץ „מסד“, פרקי ספרות והגות, ניר-יורק, חש"ל"ט, עמ' 116-126.

העברי, בנין ביתנו הלאומי-המדיני בארץ ישראל וטיפוח ערכי תרבותנו ורוחנו בכל אתר ואתר. יש וטיפול בכל ענפי הפעולה הרוחנית והמעשית בעת ועונה אחת: כשעסק בהוראה, קבע עתים למחקר, השתתף במאמרים, ואפילו במאמרים ראשיים בעתונות העברית בענייני השעה (ומזמן לזמן גם אידיים ואנגליים-יהודיים) ונטל חלק פעיל בעבודתן של הסתדרות "המזרחי" והתנועה העברית.

הווה אומר, שד"ר חורגין נזקק לכל פעולה שיש בה כדי לחנך ולהדריך את העם לקראת גאולתנו, גאולת העם ורוחו. ומעולם לא נתן את היתרון לאחת על פני השנייה, כי מי ימוד את ערכם וישקול את שכרם של מצוות ומעשים לאומיים? ואמנם הוא לא מנע את מרצו וכשרונותיו ממפעל קטן או גדול, מעשקה קלה או חמורה. ראינוהו באסיפה לקביעת תכנית לבית-ספר עברי יסודי באחד מפדברי ניו-יורק, או בערי השדה; במסיבה לביסוס שבועון או ירחון עברי; בכינוס לייסוד הסתדרות חניכי בית-המדרש; בוועידות של הסתדרויות ארציות; בקונגרסים לבנין הארץ ובישיבות יגיעות וממושכות, בטילטולי דרך, בפגישות, משתאות, שיחות, הרצאות ומגביות למען הגשמת חזון-חיינו באחרית ימיו — הקמת אוניברסיטת בר-אילן.

ב.

על תכונתה, טיבה ומסגרותיה, יתרונותיה והגבלותיה של הפובליציסטיקה העברית, עמד ד"ר חורגין במאמר מיוחד והוא מפיץ אור גם על הנושא הנידון וגם על זיקתו של העתונאי-הסופר-והחוקר למקצוע ספרותי זה.¹

ד"ר חורגין גדל עם משפחת סופרים שקמה באמריקה סמוך למלחמת העולם הראשונה, שממנה צמחו הפובליציסטים שעמדו על משמר החיים היהודים ודנו על שאלות חיינו, אם מבחינת הזמן, זירמו וקיצפו, או "הנצח" — מתוך השקפה היסטורית רחבה וכוללת יותר. ד"ר חורגין טיפל בעצמו ברוב העניינים שעמדו על הפרק בעתונות היהודית בכלל ובעתונות העברית בפרט. מאמרו על הפובליציסטיקה העברית הוא פרק בתולדות ספרותנו באמריקה והוא היה אחד הראשונים שדן במיוחד על סוג ספרותי זה, שאחרים כמעט שהתעלמו ממנו ועברו עליו בשחיקה גמורה.

העתונאי ל"כשירצה" קתגה את גורלו של הפובליציסטון העברי, שצריך לבמה קבועה שממנה ידבר אל "שער בת עמו", ובסך-הכל היתה העתונות העברית כאן מאז עשתה את צעדיה הראשונים על אדמת אמריקה תלויה בנס. דווקא שנות המלחמה הראשונה היו ימי פריחה לעתונות הזאת. מסביב לשני השבועונים, שהתחילו להופיע כמעט בעת ובעונה אחת, "התורן" ו"העברי", נתרכזה חבורה לא-מבטלת של סופרים ועתונאים עברים בעלי נתק מארץ ישראל ואירופה, ומהם שעשו לעצמם שם בספרות העברית ומהם שיצאו להם מוניטין כמנהיגי התנועה

הלאומית, כגון ראובן כרייניץ, י.ד. ברקוביץ, אליעזר בן-יהודה, יצחק בן-צבי, דוד בן גוריון, הרב מאיר ברלין, ד"ר שמריהו לוויץ ד"ר ש.מ. מלמד, פרופ' נחום סלושץ, הרב י.ל. פישמן (מימון) ועוד. לאחר המלחמה נתווספו כוחות חדשים וחשובים, שהתמחו כל אחד במקצוע שלו, בביקורת, מחקר והגות, אך גם הגיבו על בעיות הזמן ושיחדו מכשרונם לפובליציסטיקה העברית. מלבד שמואל רוזנפלד, שעיקר עבודתו היתה בתחום זה, ונחשב לאחד המובהקים במקצוע, גילו את כשרונם הפובליציסטי, ולעתים החרף והשנון, רב צעיר (פרופ' חיים טשרנוביץ), חיים גרינברג, ד"ר יוסף-טוב הלמן ומנחם ריבולוב. אלה וה"אמריקאים", כלומר סופרים שהגיעו לארצות-הברית בגיל צעיר ועלו בארץ החדשה על במת הספרות והעתונות ובה התגלה כשרונם ונסתמנה דמותם ויצרו תקופה חדשה בפובליציסטיקה העברית. הכוחות לא היו מעטים, ואילו היו התנאים כשרים, היו יכולים לפרנס עתונות ראוייה לשמה. די אם נזכיר כאן סופרים כאברהם שלום אורלאנס, אברהם גולדברג, קלמן וייטמן, ד"ר מאיר וכסמן, משה הלוי, ש.ב. מקסימון, י.ז. פרישברג, אהרן פרנקל, ד"ר מ.ז. רייזין, צבי שארפשטיין ואחרים. עליהם יש להוסיף גם עתונאים שביצרו לעצמם מקום בעתונות האידית בעלת-השפע, ואף רבת-השפעה באותם הימים, שפקדו מזמן לזמן את הבמות העבריות הדלות, כגון ד"ר איסר גינצבורג, ש. יודסון, ד"ר ש. מרגוש, ד"ר נחמן סירקין, ד"ר אהרן קוראלניק, אפרים קפלן, ב. שלווין ועוד. (ואפילו ד"ר אלכסנדר מוקדוני, שלא נמנע מלפגוע בכבוד העברית לא ניתק את הקשר עמה).²

ד"ר חורגין מציין במאמרו את העובדה ש"בוצרה כאן פובליציסטיקה הגונה וראוייה לשמה." אמנם שלטה בה צימצום-עניינים והיא אצילה יתר על המידה, ואין לה כ"אם מגע רופף עם החיים: "העניינים ... הפזיזים, המתנוצצים, המתרקמים ... המאורעות הרוחניים, חזיונות יום-יום ... נשארו מחוץ לרשותה של הפובליציסטיקה", כי אין לה סביבה חייה שתשתקף בה ויתסיסה. העתונות העברית דילגה על המאורעות הגדולים בעולם ושימשה "כימה ובבואה" רק לבעיות הנוגעות לבית ישראל (ו"ר חורגין מעיר דרך-אגב שצימצום זה נוהג על-פירוב גם בעתונות האידית). אף בעיות אלה אינן מגיעות לכלל דיון מקיף ורוב הסופרים הופכים בנושאים בודדים, ובעיקר בארץ-ישראל ובחינוך.³ והלא גם נושאים אלה אף הם כרוכים בשאלות רחבות יותר, אלא שאצלנו, בפובליציסטיקה העברית, דנים עליהם מתוך השקפה צרה ביותר.

בחלק השני של המאמר מאפיין ד"ר חורגין את הפובליציסטים העושים בעתונות העברית, נותן בהם סימנים ומשרטט קווים לדמותם, קווים נאמנים וממצים על-פי רוב את מהותם, כגון דבריו על הסופר והמנהיג הציוני, אב. גולדברג, שנתן בעיקר מחילו לעתונות האידית:

„גולדברג [אברהם] הוא סופר מרובה-הצדדים. ההיקף שלו רחב. סופר שהציץ במקצועות היצירה השונים. ואם הוא דן לרוב בעניינים זמניים, הרי גם בהם אפשר

לראות את סימני המרחב. יש מעין שירת הרושם הראשון בדבריו. שפתו קלה, צחה, טבעית ושוטפת והתוכן חי ומלבב תמיד."

וכן גם קלע יפה ד"ר חורגין כאשר קבע את חכונתו הספרותית של קלמן וייטמאן: „הוא אוהב את עצם השאלות, אבל התשובות אינן ניתנות על נקלה. ומכאן גם המילאנכוליות הדקה של סגנון מחשבתו."

נאים וכנים גם דבריו על צבי שארפשטיין וד"ר יוס' טוב הלמן. את הראשון יציין כ„איש החשבון והמעשה. מה שקרוב לעובדה, לפי דעתו קרוב ללבנו. וכדבריו כך גם סגנונו מצטיין בדייקנות ובהירות." וכן גם יתאר יפה את סגולותיו של האחרון: „מיום טוב הלמאן נודעת חבה להדור שבקטוי ולמשחק במחשבה. מעמיק אבל אינו מכביד על הלב. מסיר הוא את כבלי ההסתכלות באיזה פלפול של הומור צנוע. זהו סגנון דברים, שאינו נפרץ בפובליציסטיקה שלנו."⁴

ד"ר חורגין הלך וצייין במאמרו זה רוב הסופרים והעתונאים העבריים, שהכירם מתוך מגע אישי וקרא כל דבר שיצא מתחת עטם, על כן היטיב כל כך לתאר את סגולותיהם ואף לרמוז על חולשותיהם. אפיינית לגבי מצב התנועה והספרות העברית באמריקה הוא סיום מאמרו בפיסקה המבטאה את צער כשלונן: „רכושנו הספרותי באמריקה אינו דל. אין אנו עניים בכחות ספרותיים. וגדולה היא התמיהה: כחות מרובים כאלה ושרטון מוצק לספרות אין."

ג.

את "השרטון" הזה "גילה" פובליציסטון עברי-אידי מובהק אחר, שחי אמנם באמריקה, אך ראה את מוקד חיינו בארץ ישראל.⁵ ש. רוזנפלד, העתונאי הפיקח והער, ידע שהעתון צריך לחיים ממשיים "המחוברים לקרקע", כדי שיהיה גם הוא כך. ואין פובליציסטיקה, כלומר טיפול דיון בבעיות הזמן ובשאלות החיים, בירורן וליבונן, גילוי החיוב שבחזיונות ותופעות ציבוריים והבלטת השלילה שבהם — בחלל ריק. תגובה זו על מעשים, נטיות, שיטות וזרמים בחברה, המבקשת לתקן את הפגמים וליישר את ההידורים בחיי הציבור וליצור דעת-קהל ולכוונה למטרה, או לתכלית מסויימת — תגובה זו אפשרית היא כשיש ויקה בין שתי רשויות אלה, של העתון והחיים.

במשך דורות רבים חי היהודי בעולם המופשט. ההתעסקות הייתה בעיקר בתחום הדת, ההלכה, והמצוות שענינן חיי עולם. ואפילו בתקופת ההשכלה, כשהתחילו להופיע לפני למעלה ממאה שנה העתונים העבריים: המגיד, המליץ, הצפירה ועוד, היו בבעיות שנידונו בהם מיסוד העיון, ההלכה והחקרנות. אף הדיונים והוויכוחים על "תיקונים בדת", שניסרו בעתונות העברית בעיקר בשנות השישים והשבעים למאה הי"ט, היו נטולי חיוניות. לכאורה עסקו הסופרים העברים בימים ההם ב"שאלות הזמן" ברוח ההשכלה, אך דרך הדיון והתגובה היו של חובשי בית

המדרש, או של דרשנים וחקרנים, ללא זיקה לבעיות החברה והכלכלה והכרה נאמנה של המציאות.⁶ כעבור זמן ידוע, גבר היסוד הממשי והמעשי בספרות העברית. הלשון עצמה הסירה את "מחלצותיה" והחלה לדבר בשפת החולין, שבני אדם מן הישוב נזקקים לה. הסופרים התחילו להתעסק בצרכי העם ודנו בשאלות חמריות — של עבודה, פרנסה, זכויות וחופש,, ושאלות של בנין והתבצרות בין בגולה ובין בארצנו". לילינבלום, למשל, זנח את "ארחות התלמוד" ו"נוספות לארחות התלמוד"⁷ וכתב מאמר, שבו הציע ליסוד ועד לתמיכה בעובדי אדמה מן היהודים. דבריו נשאו אמנם פרי ומהוועד שנוסד בעקבות ההצעה נתפתח לאחר כמה ימים האירגון החשוב על כל רשת מוסדותיו — "אורט", שפועל עד היום בכמה ארצות בשטח החינוך המקצועי של הנוער היהודי.

ש. רוזנפלד, שחוושו הפובליציסטי היה ער ביותר והגיב תגובה נמרצת וחריפה על שאלות חיינו בגולה, חש תחושה נכונה וכנה שרק בארץ ישראל, אף כי הישוב היהודי בה בשנות העשרים היה מצער ודל, הפובליציסטיקה העברית מעורה במציאות והיא קשורה אל המתהווה בארץ, לא כתברתה בגולה המפגרת אחרי החיים. הוא מציין לנס את השבועון הפועל הצעיר, "המתחבר לקרקע" וסופריו (מהם: ווילקאנסקי, יוסף אהרונוביץ ויצחק לופבאן, שנים האחרונים — עורכיו) דנים על ענינים שהם בקיאים בהם ושיש להם מגע ישר אל המציאות ודבריהם מכוונים אל ציבור מסויים, שהם מבקשים להשפיע עליו ולקרבו אל דעותיהם. וסגנון העתון — "חד וחלק ומדויק". בשני העתונים היומיים אז, דואר היום והארץ, עדיין נותנים מקום ל"מאמר", הדין, כביכול, בחיי עולם, אולם את אופי העתונים האלה קובעים עניני יום-יום הפעוטים והקלים לכאורה, אך חשיבותם בכך שהם משקפים את ההווי, את המציאות כמות שהיא. ורוזנפלד הלך ומונה את הסופרים,, בעלי חוש לחיים בעודם נארגים,, והעמלים להשפיע על הציבור,, בדברים פשוטים, ברורים, חדורי טמפראמנט וכיוון ברי,, כל אחד בדרכו וסגנונו המיוחדים והמקוריים — איחמר בן-אבי, מ. גליקסון⁸, א.מ. בורוכוב, ק.י. סילמן, מ. סמילנסקי ויעקב רבינוביץ.

אשר לפובליציסטיקה העברית באמריקה, נגע בה רוזנפלד רק בקצה העט וחיווה אגב ריפרוף את דעתו, שאין עתון עברי באמריקה חייב לטפל רק בענינים השייכים אך ורק ליהדות, אלא שעליו לשקף גם את החיים הכלליים ולתת מקום לדיונים בשאלות המדינה והחברה.⁹

ד

למקומו של העתון בספרותנו ובחינונו הקדיש ד"ר חורגיץ מאמר מיוחד.¹⁰ לפי דעתו אין לדרוש מן הסופרים העברים "אמריקאיות",¹¹ כי עדיין לא התערו מבחינה תרבותית בארץ החדשה והם שואבים, או "יונקים את לשדם הרוחני מהספרות הרוסית."

ד"ר חורגין שולל בכלל את הצורך שהסופרים העבריים באמריקה יכניסו מגוון התרבות הכללית וערכיה לספרותנו. להפך, ספרותנו חייבת לשקוד על מקוריותה, צביונה המיוחד, רוחה, ועל "אחדות הצורה והגוון".

אולם אם הספרות אינה צריכה להשתעבד לצורות-תרבות ולאפני-סגנון-ויצירה חדשים, אי-אפשר לו לעתון להתעלם מן הסביבה, התנועות והמעשים המתרחשים בה. וכאן חולשתה של העתונות העברית באמריקה, שלא היתה לכה יוצר ופועל בחיים היהודים במדינה. בעוד שהעתונים העברים ברוסיה שימשו פה לכל התנועות הלאומיות והשפיעה על הילכי החיים והרוח בקיבוצי ישראל במזרח אירופה, הנה העתונים העברים באמריקה קולם הציבורי נחבא. דווקא בתקופה הַרְת־תמורות, כשהתרחשו בה, בשנות מלחמת העולם הראשונה ולאחריה, מעשים גדולים בשדה התנועה הלאומית ובשטח החינוך — לא שיקפה אותם העתונות העברית כל-צרכם ולא השפיעה עליהם כל-עיקר.

עד מלחמת העולם, קובע ד"ר חורגין, לא היתה קיימת כאן עתונות עברית ראוייה לשמה. העתונים צצו וקמלו מיד.¹² אשר להתורן השבועי, הנה טיפח העורך, המספר-האמן, י.ד. ברקוביץ, את מדוריו הספרותיים, אך לא דאג, לתעדוּתו העתונאית". ואם השבועון התורן כך, הירחון מקלט, שיצא אף הוא לאחר מכן בעריכתו¹³ — לא-כל-שכן שלא הגיב כראוי על חזיונות חיינו, ובפרט לא טיפל כמעט בשאלות חיינו באמריקה. כך גם לא מילא העברי, בעריכתו של הרב מאיר ברלין (בר-אילן) תעודתו בשלימות, אף-על-פי שהיה מבחינה עתונאית יותר ער וחי מהתורן. בעיקר עסק העברי בשאלת הציונות, בפרט לאחר הכרזת בלפור והמחלוקת שניבעה בציונות בין סיעות וייצמאן ובראנדייס. מה שמתמיה ביותר, היא משפטו של ד"ר חורגין, שאף התנועה העברית לא זכתה לעידוד ממשי מצד שני השבועונים, התורן והעברי. יחס זה מעיד על חוש-החיים הרופף של העתונות העברית.

ולא רק באמריקה, אלא גם בפולין שלאחר מלחמת העולם הראשונה כך. יש התענינות בספרות, אך לא בעתון עברי, שעוסק בהליכות חיים. שהרי פלא הוא זה, בארץ שמתחנכים בה רבבות תלמידים לעברית, ספרותה ותרבותה — אין לה אף עתון עברי אחד.¹⁴ העתונות העברית יצרה מסורת של טיפוח הספרות והמחקר, ולכן אין דורש לעתון עברי שיספק את הצורך לשקף את עניני השעה בישראל ובעמים והקורא נזקק לשם כך ללשונות אחרות, אם לאידיית, או לשפת המדינה. ד"ר חורגין רואה בכך תופעה מעציבה, כי ללא עתונות עברית חייה, שמקיפה את כל חזיונות החיים, נדחקה לשוננו לתוך פינה צרה והיא נעשית נחלת יחידי סגולה, ששומרים אמונים ל"גחלת העברית", כשם שקרה לעברית בגרמניה ובארצות אחרות, ששם חדלה להיות כח חי ומפעיל.

המאמר הזה של ד"ר חורגין, "העתון בספרותנו", מעמידנו על חוש העתונאי שלו שהפעילו ועוררו להיזקק לבעיות הזמן. במשך חמש עשרה שנים ויותר, מאז

בואו לאמריקה עד סוף שנות העשרים, השתתף בקביעות וברציפות בעתונות העברית. הוא לא נגמל מהתענינות זו גם בשנים שלאחר מכן, אולם עבודתו החינוכית והציבורית, שהלכה והסתעפה וגזלה רובי עתותיו, וכן גם פעולתו המדעית ועריכתו את "חורב" — מנעו ממנו את האפשרות להתמיד בתרומתו הפובליציסטית, שמצטרפת לסך-הכל רב-ערך ומשקל.

הערות

1. "הפובליציסטיקה העברית באמריקה", ספר היובל של הדאר, בעריכת מנחם ריבולוב, הוצאת ההסתדרות העברית באמריקה, ניו-יורק, תרפ"ז, עמ' רח-ריב.
2. בעתון היום, העתון העברי היומי הראשון באמריקה, שהופיע בתרס"ט — תר"ע (ובפעם השנייה תרע"ג-תרע"ד), השתתף הסופר הבונדאי, "שאכל" לאחר מכן בכל פה את הציונות — צביון (ד"ר בן-ציון הופמן) כחבר המערכת (בשנת תר"ף פירסם סידרת מאמרים על הבולשביזם ב"התורן").
3. על צימצום הנושאים בפובליציסטיקה העברית עמד גם י.ו. פרישברג. ראה מאמרו "הפובליציסטיקה שלנו", בספרו עם הדור (הוצאת "עוגן", תרצ"ב, עמ' קפא-קצא), אלא שאינו דורשו לגנאי וכה דבריו: "פעמים רבות נשמעה תלונה על סופרינו, שיש להם רק נושא אחד, שהם דשים בו תמיד, והוא ענין החנוך. אני מודה, שיש עוד הרבה ענינים חשובים, הן ביהדות האמריקאית מבפנים והן ביהדות שבמזרח, וכל-שכן שאלת הציונות, שהעתונות העברית מחויבת לעסוק בהם. אולם יחד עם זה צריך להבין ולזכור תמיד, שענין החנוך הוא לנו שאלת כל השאלות, שאינה יכולה לסור מעל הפרק אף לרגע, מפני שבלי פתרונה אין טעם וערך בשבילנו לכל הענינים האחרים ואפילו לענין הציונות."
4. כתביו הנבחרים של ד"ר הלמן יצאו אחרי מותו בספר בשם הגות ודמות, פרקים בספרות ובחינוך, ירושלים, תשכ"ג. הוא בא לאמריקה באביב תרפ"ב ונצטרף למערכת הדואר היומי בערוב ימיו של העתון והמשיך בעבודת העריכה יחד עם מ. ריבולוב לאחר שהפך שבועון והשתתף בו במאמרים על בעיות הזמן ובמסות ספרותיות.
5. "הפובליציסטיקה שלנו", הדואר, גליון היובל, א' בכסלו, תרפ"ח.
6. ואמנם הזרם התועלתי, שדקרו המובהק ומטיפו הקיצוני היה המבקר השנון אברהם אורי קובנר, שלל את הוויכוחים שאין להם מגע ישר עם צרכי החיים. אף מנדלי ולילינבלום פרשו בשנות השבעים כידוע ממחנה המשכילים, וכל אחד על פי דרכו נוקק לתפיסה ריאלית "ומעשית" יותר של החיים.
7. רוזנפלד מציינם בטעות "דרכי התלמוד" ו"נוספות לדרכי התלמוד."
8. שניהם עורכי העתונים של אז — דואר היום והארץ. מן הסופרים והעתונאים שהשתתפו אז בעתונות העברית מן הראוי לציין את ש. טשרנוביץ (ספוג), עתונאי וריו העט, מהיר התגובה ובהיר המחשבה; בן-ציון כץ, סופר תוסס ושנון; שלום שווארץ, א. ליטאי, מ. בן-אליעזר, אורי קיסרי, אברהם אלמליח ועוד כמה סופרים מחוננים.
9. על שאלת הצימצום וההרחבה בספרות העברית נסב כידוע הפולמוס בין אחד העם ובדריצבסקי ויתר "הצעירים", כגון מ. אהרנפריז וי. טהן בשנים הראשונות להשלח

- (ראה מכתבו הגלוי של ברדיצבסקי לאחד העם, השלוח, כרך א' חוברת ב' ומאמרו של אחד העם "צורך ויכולת", שם חוברת ג' טבת תרנ"ז).
10. העתון בספרותנו, הדאר גליון היובל, שנה רביעית, גליון ד', א' בכסלו, תרמ"ה.
11. כפי שעשה זאת יעקב רבינוביץ. ראה יעקב רבינוביץ, רשימות: אמריקאיות, מקלט, אדר תר"ף, ע' 463-467.
12. לדוגמה מזכיר ד"ר חורגין את השבועון הדרור, בעריכתו של ראובן בריינין, שהופיעו ממנו 15 גליונות (בתרע"א) ואת התחייה, ירחונו של ש.ז. זצר, שיצא סמוך למלחמת העולם, בשנת תרע"ג. את השבועונים העברי והפסגה, שהופיעו בשנות החשעים והאריכו ימים יותר (כעשר שנים כל אחד, בהפסקות) אין ד"ר חורגין מצרפם לחשבון.
13. מקלט הופיע בהוצאת שטיבל והצטיין בהידורו החיצוני ובעריכתו הנאה. יצאו ממנו ט"ו חוברות (תר"ף-תרפ"א).
14. כידוע, נעשו נסיונות לחדש את הצפירה היומית בשנות 1926-1928 ובטבת 1931 בעריכתו של יוסף הפטמן (שערך קודם לכן, ב-1925-1926 במשך י"ח ירחים אח היום). על חיזיון זה, שיהדות פולין בת שלושת המיליון לא יכלה לכלכל אף עתון יומי אחד ראה אברהם לוינסון, התנועה העברית בגולה, ורשה, תרצ"ה, עמ' 225-227. בשנות 1932-1937 הופיע בווארשה השבועון בדרך שמעמדו הספרותי והציבורי היה רופף למדי.